

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 2, No. 70, 2026

Received: 16/09/2025

Accepted: 24/12/2025

Discourse Analysis of Advice to Kings as a Tool for the Reproduction of Power (Case Study: *Makhzan al-Asrār*)

Zahra Amini Shalamzarri

PhD Graduate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
zahraamini288@gmail.com

Abstract

Makhzan al-Asrār, the first poetic work of Nezami Ganjavi, was composed in his youth and consists of twenty chapters that employ didactic narratives to promote moral refinement and spiritual education. In addition to addressing individual and mystical themes, Nezami articulates critical messages directed at kings and rulers. His language in these addresses is sharp, admonitory, and critical, drawing attention to the deficiencies of power—particularly injustice and administrative inefficiency. By foregrounding justice and generosity, Nezami constructs an idealized image of righteous governance. This study applies Fairclough's model of critical discourse analysis to examine the linguistic mechanisms through which advice to kings is articulated in *Makhzan al-Asrār*. The findings indicate that the discourse of advice performs a clear ideological function: language plays a central role in reproducing power relations and social values by maintaining a balance between warning and respect, legitimizing critique, restraining undesirable royal conduct, highlighting the image of the ideal king, and ultimately reinforcing divine justice and social order.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Fairclough, Advice, King, Power.

Introduction

Didactic literature, through both direct and indirect strategies, seeks to promote ethical virtues and cultivate human behavior, primarily by means of advice and moral instruction in both poetry and prose. Many literary texts extend beyond aesthetic pleasure or emotional expression to convey specific ideological messages that guide individuals toward ethical and educational ideals. Among such texts, advice and admonition directed at kings occupy a particularly significant position due to the political authority and elevated social status of rulers.

The hierarchical nature of monarchic systems restricted direct criticism, compelling intellectuals and writers to employ narrative devices such as anecdotes, parables, and allegories to warn rulers indirectly against tyranny, abuse of power, and injustice. This tradition, rooted in the Sasanian period and strengthened after the advent of Islam through religious discourse, persisted in Persian literature, as reflected in works such as Ibn Muqaffa's *Al-Adab al-Kabīr*, Khwaja Nizam al-Mulk's *Siyāsatnāma*, and Al-Ghazali's *Naṣīḥat al-Mulūk*.

In poetry, this tradition also found expression, with Nezami Ganjavi's *Makhzan al-Asrār* standing out as a prominent example. Alongside mystical and ethical reflections, Nezami employs a sharp and critical language to guide kings toward justice and generosity. From the perspective of Fairclough's critical discourse analysis, *Makhzan al-Asrār* can be interpreted as a discourse that linguistically constructs political legitimacy while simultaneously reproducing power through ethical and religious frameworks. Critical discourse analysis conceptualizes language as a social practice that shapes identities, social relations, and belief

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rppl.2025.146690.2501

systems, with each text actively participating in these processes. Fairclough's three-dimensional model—text, discursive practice, and social practice—operates through the stages of description, interpretation, and explanation: description focuses on linguistic form, interpretation examines contextual and intertextual relations, and explanation addresses underlying social and ideological structures.

Materials and Methods

This study adopts a qualitative text-based approach grounded in Fairclough's three-dimensional model of critical discourse analysis. At the descriptive level, the linguistic and syntactic features of selected verses are examined. At the interpretative level, intertextual relations and the interaction between the poet's discourse and its audience are analyzed. At the explanatory level, the relationship between discourse and broader social, cultural, and ideological structures is explored. The unit of analysis consists of purposefully selected verses from *Makhzan al-Asrār*, chosen for their relevance to the discourse of advice and admonition. This methodological framework enables a systematic and comprehensive examination of both the linguistic strategies and the socio-ideological functions of advisory discourse in Nezami's work.

Research Findings

The tradition of advising kings in *Makhzan al-Asrār* functions not merely as moral exhortation but as an ideological and discursive mechanism shaped by interactional norms and power relations. Through re-lexicalization and the use of neutral or negatively charged expressions, the poet maintains a delicate balance between reverence and warning. Simultaneously, the employment of overwording and the repetition of lexical items—such as *woman*, *justice*, and *willpower*—both reflect the prevailing gendered value system of the time and urge the king to adhere to ethical conduct.

Semantic contrast, particularly through comparisons with former rulers or apparent manifestations of power, serves to reconstruct royal identity and undermine the illusion of absolute authority. Euphemism, especially in portraying the ideal king, implicitly draws attention to the shortcomings of the actual ruler. Linguistically, shifts in expressive value, along with the strategic use of metaphor and positively connoted expressions, enhance the persuasive force of advice. Attribution to external agents functions as a legitimizing strategy, reducing the risk associated with direct confrontation.

The concurrent use of positive and negative clauses follows two parallel trajectories: constraining undesirable behaviors and foregrounding the model of the ideal ruler. Imperative modality reflects the superior position of the advisor, while interrogative modality is employed either to redefine the penitent king's identity or to legitimize critique articulated from lower social positions. Modality choice is closely linked to social hierarchy: higher-status speakers tend to use expressive modality with weaker obligation, whereas lower-status speakers rely on relational modality, producing stronger forms of obligation.

At the situational level of interpretation, variations between formal and informal language, command and prohibition, or allegory and anecdote correspond to degrees of risk and courtly context. At the intertextual level, references to authoritative texts—Qur'anic verses and Hadiths—provide divine legitimation and activate the king's religious consciousness. At the explanatory level, figures such as elders or dream-guides reflect deeply rooted cultural beliefs, elevating advice beyond the personal sphere.

Discussion of Results and Conclusions

Considering the results of the present study, at the lexical level, the use of neutral and respectful vocabulary elevates the discourse from interpersonal interaction to an ethical and intertextual plane. Conversely, negatively charged expressions serve a critical function by disrupting the idealized image of kingship. Lexical repetition operates rhetorically to foreground central concepts, reinforce admonition, and emphasize the consequences of neglecting the people and the transience of worldly power.

Through semantic opposition between justice and injustice, the poet intensifies the moral contrast and urges unjust rulers toward ethical reform. Euphemistic language enables respectful critique, preserving the dignity of the addressee while fulfilling the advisory function. At the syntactic level, moderated sentence structures and indirect attribution mitigate confrontation and reduce perceived threat. The strategic use of proverbs, Qur'anic verses, and Hadiths further enhances receptivity and legitimizes the advisory discourse.

Finally, the incorporation of social mechanisms—such as the authoritative presence of elders and wise counselors—strengthens the persuasive impact of advice and guides it toward its intended outcome. Nezami's counsel to kings thus transcends individual moral reform, pursuing a broader objective: the establishment of divinely sanctioned justice and the preservation of social order and stability.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره دوم (پیاپی ۷۰)، ۱۴۰۵، ص ۱۲۰-۱۰۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۳

مقاله پژوهشی

تحلیل گفتمان نصیحت به پادشاهان به عنوان ابزار بازتولید قدرت (مطالعه موردی: مخزن الاسرار نظامی)

زهره امینی شلمزاری* ، دانش آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
zahraamini288@gmail.com

چکیده

منظومه مخزن الاسرار، نخستین اثر منظوم نظامی گنجوی، در دوره جوانی او به نظم درآمده است. ساختار این اثر متشکل از بیست مقلله است که در قالب حکایت‌های تعلیمی به پرورش اخلاق و تربیت عرفانی انسان می‌پردازد؛ با این حال توجه نظامی تنها به مفاهیم فردی یا عرفانی معطوف نمی‌شود؛ بلکه به سبب شرایط سیاسی و اجتماعی زمان خود خطاب‌های انتقادی مؤثری نیز به پادشاهان و صاحبان قدرت اختصاص می‌دهد. در این خطاب‌ها زبان شاعر به جای مدح و ستایش رایج رویکردی گزنده، هشداردهنده و انتقادی دارد؛ زیرا هدف بازنمایی کاستی‌های قدرت به‌ویژه بی‌عدالتی، ظلم و ناکارآمدی کارگزاران حکومتی است. نظامی در برابر این امور با برجسته‌سازی مفاهیمی چون عدالت و بخشش، الگوی آرمانی از حکومت عادلانه ترسیم می‌کند. در این پژوهش کوشش می‌شود با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف و مدل سه‌بعدی او سازوکارهای زبانی و گفتمانی نصیحت به پادشاهان در مخزن الاسرار ارزیابی شود. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که سنت نصیحت در مخزن الاسرار نظامی کارکردی ایدئولوژیک دارد؛ به این معنا که زبان متن فقط وسیله انتقال معنا نیست؛ بلکه نقش مهمی در بازتولید قدرت و ارزش‌های اجتماعی دارد و توازن میان هشدار، احترام و مشروعیت‌بخشی به نقد را آشکار می‌سازد. نظامی از طریق نصیحت همزمان به محدود ساختن رفتارهای نامطلوب پادشاه و برجسته‌سازی الگوی شاه آرمانی پرداخته است. در سطح کلان، هدف اصلی این سنت، تثبیت عدالت الهی و تضمین نظم اجتماعی از طریق بازتعریف هویت و مسئولیت‌های پادشاه است.

واژه‌های کلیدی

تحلیل گفتمان انتقادی، فرکلاف، نصیحت، پادشاه، قدرت.

* مسؤول مکاتبات

مقدمه

نوع ادبی تعلیمی یکی از گسترده‌ترین انواع ادبی است که با بهره‌گیری از شیوه‌های مستقیم و غیرمستقیم در پی ترویج فضایل اخلاقی و ارزشی با هدف پرورش روح و ارتقا رفتار انسان‌هاست و این هدف را از طریق پند و اندرز در گونه‌های ادبی اعم از شعر و نثر دنبال می‌کند (رک: رضی، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۴). علاوه بر لثاری که با هدف تعلیم علوم مختلف تألیف شده‌اند، بسیاری از متون ادبی نیز در صدد انتقال اندیشه‌ای خاص به مخاطب هستند؛ اندیشه‌ای که فرد از طریق آن به نگرش‌های اخلاقی و تربیتی دست می‌یابد. این نکته نشان‌دهنده آن است که ادبیات فراتر از ابزار سرگرمی یا بیان صرف عواطف انسانی است (رک: خلیلی و دهرامی، ۱۳۹۰، ص. ۴۲-۴۴). پند و اندرز نیز در زمره مهم‌ترین مفاهیم ادبیات تعلیمی است. در این میان موعظه و نصیحت خطاب به پادشاهان به‌ویژه به دلیل شرایط سیاسی و اجتماعی آنان و جایگاه اقتدارشان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. از آنجا که ساختار سلطنتی بسیاری از پادشاهان امکان نقد مستقیم را نمی‌داد، اندیشمندان و حکیمان با توسل به داستان، حکایت و ... به شیوه‌ای غیرمستقیم به ارائه اندرز و هشدار در خصوص ظلم به رعیت، سوء استفاده از قدرت و حفظ عدالت می‌پرداختند (رک: نوزن، ۱۳۹۹، ص. ۱۴۲). در دوره ساسانی پادشاهان با وجود برخورداری از قدرت سیاسی، مشروعیت خود را از تأیید علما و موبدان اخذ می‌کردند؛ از این‌رو علما و بزرگان دین در موقعیتی قرار داشتند که توانایی ارائه نصیحت به شاه را دارا بودند (رک: کریستین سن، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۷-۱۷۸). با ظهور اسلام سنت نصیحت و اندرز به پادشاهان با استناد به متون دینی تقویت شد. ادبیات حکمت‌آمیز فارسی میانه که بر مجموعه‌ای از اندرزها استوار بود، در ادبیات اسلامی تداوم یافت. ابن مقفع با نگارش آثار برجسته‌ای چون *الادب الکبیر* سنت گفت‌وگو و نصیحت را به فضای سیاسی و فرهنگی عصر خود وارد کرد (Lambton, 1981, p. 49). این سنت که پس از اسلام در آثاری مانند سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و نصیحت‌الملوک غزالی تداوم یافت، بازتاب‌دهنده دغدغه‌های اجتماعی سیاسی و ایدئولوژیک جوامع مسلمان در دوره‌های مختلف بود. پند و اندرز به پادشاهان در میان شاعران نیز جایگاه ویژه‌ای داشت. منظومه مخزن‌الاسرار در نوع ادبی عرفان، حکمت و اخلاق سروده شده است. نظامی در کنار مباحث عرفانی در حکایت‌های خود به نصیحت پادشاهان با زبانی گزنده و انتقادی پرداخته و ضمن نکوهش ظلم و ستم، حاکمان را به اجرای عدالت و بخشش دعوت کرده است. در چارچوب نظریه تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف مخزن‌الاسرار نظامی را می‌توان گفتمانی دانست که در سطح زبانی نمایانگر بازنمایی نظم و مشروعیت سیاسی در لایه‌های عمیق‌تر و ابزار بازتولید قدرت از طریق مفاهیم اخلاقی و دینی است.

۱- مبانی نظری

گفتمان مقوله‌ای است که نظریه‌پردازان، تحلیل‌گران اجتماعی و زبان‌شناسی به کار می‌برند (Fairclough, 1995a, p. 131). فرکلاف تحلیل گفتمان انتقادی را تحلیلی می‌داند که هدف آن کاوش نظام‌مند روابط میان کردارهای گفتمان، ساختارها و فرایندهای اجتماعی فرهنگی است (Fairclough, 1995a, p. 133). از نظر او تحلیل‌گران انتقادی گفتمان به زبان به‌عنوان یکی از جنبه‌های زندگی اجتماعی می‌نگرند که در ارتباط با سایر جنبه‌های دیگر است (Fairclough, 2006, p. 8). بنابراین زبان تنها در بافت کاربرد ندارد؛ بلکه یک عمل اجتماعی هم تلقی می‌شود

(Fairclough, 1992, p. 63) که سازنده هویت‌های اجتماعی، روابط اجتماعی و نظام‌های دانش و باور است و هر متن سهم خود را در شکل‌دهی این جنبه‌های جامعه و فرهنگ ایفا می‌کند (Fairclough, 1995b, p. 55). فرکلاف برای تحلیل گفتمان انتقادی، مدل سه‌بعدی را ارائه می‌دهد که شامل سه سطح تحلیل متن، کنش گفتمانی و بافت اجتماعی است (Fairclough, 1995a, p. 2). و برای روش کار نیز سه مرحله توصیف، تفسیر و تبیین را مشخص می‌کند. تحلیل متن (توصیف) زبان، واژگان، معناشناسی، ساختارجملات، واحدهای کوچک‌تر و نظام صوتی و نوشتاری را شامل می‌شود (Fairclough, 1995b, p. 57). تفسیر، متن را به مثابه محصولی از فرایند تولید و منبعی برای تفسیر در نظر می‌گیرد که در دو بعد بینامتنیت و موقعیت ارزیابی می‌شود (Fairclough, 1989, p. 26). تبیین، متن را در چارچوب فرایندهای اجتماعی و ایدئولوژیک تحلیل می‌کند (Fairclough, 1989, p. 163).

۲- پیشینه پژوهش

در حوزه بررسی پند و اندرز مطالعات ارزشمندی در متون فارسی انجام شده است؛ گرچه بیشتر آنها رویکردی ادبی یا تاریخی دارند و کمتر به تحلیل گفتمان انتقادی پرداخته‌اند؛ برای نمونه، رضوانیان و غفوری (۱۳۹۴) در «تحلیل پند و اندرز در کلیله و دمنه» نشان می‌دهند که داستان‌ها و پند و اندرزها ابزاری برای دستیابی به قدرت هستند و به همین سبب پیام‌های نصیحتی گاه در تقابل با اهداف اخلاقی هستند. محمدزاده (۱۳۹۷) با بررسی مدایح سنایی لایه‌های پنهان و آشکار سیاست‌ورزی را تحلیل می‌کند و نشان می‌دهد که مدیحه‌سرایی در دیوان سنایی ابزاری برای ستایش حاکمان نیست؛ بلکه بستری برای انتقال مفاهیم سیاسی و اخلاقی در قالب پند و اندرز است. با ظهور نظریه‌های زبان‌شناسی انتقادی در قرن بیستم، تحلیل گفتمان انتقادی به ویژه نظریه نورمن فرکلاف چارچوب نوینی برای بررسی متون فراهم شد؛ برای نمونه، ابراهیمی و حیات داوودی (۱۳۹۹) با بررسی سیاست‌نامه با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی نشان می‌دهند، چگونه نویسنده با زبان نصیحت، ساختارهای اقتدار سیاسی زمان خود را مشروعیت می‌بخشد؛ اما همچنان جای خالی تحلیل گفتمان انتقادی در اشعار تعلیمی به‌ویژه در حوزه نصیحت به پادشاهان در آثار نظامی احساس می‌شود. پژوهش حاضر با تکیه بر چارچوب نظری فرکلاف و تمرکز بر منظومه مخزن‌الاسرار گفتمان نصیحت به پادشاهان را در سطح این نظریه تحلیل می‌کند.

۳- روش پژوهش

روش این پژوهش، تحلیل کیفی متن با تمرکز بر الگوی سه سطحی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف است. در سطح توصیف، ساختارهای زبانی و نحوی، در سطح تفسیر، روابط میان‌متنی و تعامل میان گفتار شاعر و در سطح تبیین، پیوند میان گفتمان و ساختارهای کلان اجتماعی تحلیل می‌شود. واحد تحلیل در این بررسی، ابیات برگزیده‌ای از مخزن‌الاسرار است که به صورت هدفمند و با توجه به گفتمان نصیحت و اندرز انتخاب شده‌اند.

۴- بحث اصلی

۴-۱- توصیف: در سطح توصیف ویژگی‌های رسمی متن یعنی واژگان، دستور و ساخت‌های فراتر از متن تحلیل می‌شود (Fairclough, 1989, p. 26).

۱-۱-۴- واژگان

۱-۱-۴- ارزش‌های تجربی (عبارت‌بندی دگرسان)

منظور از عبارت‌بندی دگرسان تولید واژگان و عبارات جدیدی است که به‌عنوان جایگزین و یا تقابل با واژه‌های موجود به کار می‌رود. این اصطلاح برچسبی مفید برای توصیف ویژگی بینامتنی و گفتگو‌محور واژه‌پردازی است (Fairclough, 1992, p. 194). عبارت‌بندی دگرسان پیامدهای معنایی و ایدئولوژیک دارد و در زمینه‌های سیاسی برای عادی‌سازی دیدگاه‌های خاص یا مشروع جلوه‌دادن برخی کنش‌ها به کار می‌رود (Fairclough, 1989, p. 136). نظامی در مخزن‌الاسرار نصیحت را هم در قالب روایت‌های تمثیلی و از زبان شخصیت‌ها و هم در مقام گوینده مستقیم و ناصح به کار می‌گیرد؛ اما مخاطب اصلی او انسان دادگر نیست، پادشاهان غافل و مستبدی هستند که در امر مملکت‌داری از مسیر عدالت منحرف شده‌اند؛ از این رو، عبارت‌بندی دگرسان در گفتار او برای مدح و تملق به کار نمی‌رود، هدف نظامی، ساختن گفتمانی انتقادی است؛ گفتمانی که در آن زبان نقش ابزاری برای بازخواست قدرت دارد. واژگان خنثی یا میان‌مایه در خطاب به شاه، مانند «ملک» یا «پادشاه» از زبان مخاطبان و افراد حاضر در داستان از یک‌سو نشانه رعایت ادب یا پرهیز از تملق است و از سوی دیگر، گوینده را در جایگاه واعظی بی‌طرف و اخلاق‌مدار قرار می‌دهد که مشروعیت گفتار خود را از حقیقت و خیر می‌گیرد، نه از قدرت:

گفت وزیر ای ملک روزگار گویم اگر شه بود آموزگار

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۰)

خانه من جست که خونی کجاست ای شه از این بیش زبونی کجاست

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰)

در این نمونه‌ها، نظامی با کاربرد واژگان خنثی و احترام‌آمیز، ساختار گفتمان نصیحت را از سطح رابطه شخصی به سطحی فراتر از آن یعنی گفتمان اخلاقی و فرامتنی ارتقا می‌دهد؛ اما در مقابل، هنگامی که ناصح از واژگان منفی بهره می‌گیرد، این تغییر لحن تنها نشانه جسارت فردی او نیست؛ بلکه بخشی از سازوکار گفتمان قدرت است که برای برهم‌زدن تصویر آرمانی و مطلق‌گرایانه پادشاه به کار می‌رود. درواقع، گوینده با استفاده از زبان انتقادی و گزنده، شکاف میان «پادشاه عادل آرمانی» و «پادشاه واقعی خطاکار» را برجسته می‌کند تا او را به بازاندیشی در قدرت و مسئولیتش وادارد:

پادشاهی بود رعیت‌شکن وز سر حجت شده حجاج فن

رفت یکی پیش ملک صبحگاه راز گشاینده‌تر از صبح و ماه

گفت فلان پیر تو را در نهفت خیره‌کش و ظالم و خونریز گفت

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۶)

ای سپر افکنده ز مردانگی غول تو بی‌غوله بیگانگی

غرّه به ملکی که وفایش نیست زنده به عمری که بقایش نیست

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۸۹)

در این نوع گفتار، زبان نقش ابزار افشاگر را دارد. گوینده با لحن تند خود، پادشاه را از جایگاه فرادست پایین می‌کشد و به سطح انسان خطاکار بازمی‌گرداند. مطابق تحلیل گفتمان انتقادی کاربرد خطاب خنثی یا استفاده از

الفاظ منفی برای نشان دادن برتری نسبی قدرت در سطح زبان و یا فاصله گرفتن از سلطه قدرت پادشاه است. ناصح با بهره‌گیری از این الفاظ در نصیحت از قدرت پشت گفتمان استفاده می‌کند. قدرت پشت گفتمان تمرکز را به این سوی می‌برد که چگونه نظم‌های گفتمانی به عنوان ابعادی از نظم‌های اجتماعی، نهادها یا جوامع اجتماعی، خود توسط روابط قدرت شکل می‌گیرند و ساخته می‌شوند (Fairclough, 1989, p. 43). زمانی که ناصح از الفاظ منفی یا خشی بهره می‌گیرد به برابری نسبی قدرت خود با پادشاه اشاره می‌کند. به این ترتیب، خطاب‌های خشی و منفی مکمل یکدیگرند: اولی برای حفظ شأن سخن و مشروعیت اخلاقی ناصح به کار می‌رود و دومی برای برهم‌زدن سکوت در برابر انحراف قدرت. نظامی با به‌کارگیری هر دو گونه واژگان، تصویری انتقادی از رابطه قدرت و اخلاق می‌سازد؛ جایی که زبان هم وسیله پند است و هم ابزاری برای نقد قدرت.

۲-۱-۴- عبارت‌بندی افراطی

اصطلاح بیش واژه‌سازی^۱ پیش از فرکلاف در مقاله‌ای از هلیدی (۱۹۷۸) بیان شد و فرکلاف آن را به عبارت‌بندی افراطی^۲ تغییر داد (Fairclough, 1992, p. 194). عبارت‌بندی افراطی به معنای ارلئه تعداد زیادی واژه مترادف یا نزدیک به مترادف برای انتقال در یک حوزه خاص از تجربه است. عبارت‌بندی افراطی نشانه مشغولیت ذهنی شدید است که به زبان‌شناس اجازه می‌دهد ویژگی‌های خاص ایدئولوژیک گروه سازنده را شناسایی کند (Fowler et al., 1979, p. 211-212). کاربرد نامعمول شمار زیادی از کلمات نشان‌دهنده شفیتگی به جنبه‌ای از واقعیت است (رک: فرکلاف، ۱۳۷۹، ص. ۱۷۶). به عبارت دیگر این اصطلاح به استفاده بیش از اندازه از واژه‌ها و تعبیرهای گوناگون برای بیان یک مفهوم واحد اشاره دارد؛ یعنی گوینده به جای آنکه با یک واژه مفهوم را منتقل کند، از تکرار آن واژه بهره می‌گیرد تا معنا را مؤثرتر کند. این ویژگی معمولاً نشانه آن است که موضوع مورد بحث برای گوینده از نظر ایدئولوژیک اهمیت دارد؛ به همین دلیل زبانش به تکرار و اغراق گرایش می‌یابد. در سطح نصیحت، چند واژه مهم از زبان شاعر تکرار می‌شود که تکرار آنها استراتژی گفتمانی هدفمند در نظام ارزش‌ها دارد؛ یکی از این واژه‌ها کلمه زن است:

آینه و شانه گرفته به دست	چون زن رعنا شده گیسوپرست
ای هنر از مردی تو شرمسار	از هنر بیوه‌زنی شرم‌دار
چند کنی دعوی مردافکنی	کم زن و کم زن که کم از یک زنی

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹)

تکرار واژه «زن» در پیوند با ترکیب‌هایی چون «بیوه‌زن»، «شرم‌دار» و «کم‌زن» نمود بارزی از عبارت‌بندی افراطی است که کارکردی فراتر از آرایه‌پردازی دارد و به سطح بازتولید ایدئولوژی جنسیتی می‌رسد. چنین تکرار و هم‌نشینی واژگانی، نشانه درگیری ایدئولوژیک و مقاومت گفتمان در برابر تغییر است؛ جایی که زبان به صورت ناخودآگاه در خدمت حفظ نظم اجتماعی موجود است. در این ساختار، واژه «زن» از معنا و کارکرد طبیعی خود خارج می‌شود و به نشانه‌ای فرهنگی با بار ارزشی منفی تبدیل می‌گردد. این واژه در کنار افعال و صفاتی چون «شرم‌داشتن»، «کم‌بودن» یا «بیوه‌بودن»، شبکه‌ای معنایی می‌سازد که در آن، زنانگی مترادف با ضعف، کم‌خردی و

¹ overlexicalization

² overwording

وابستگی تعریف می‌شود. این کاربرد عبارت‌بندی افراطی به ابزار ایدئولوژیک برای تثبیت مرزهای جنسیتی و مشروعیت‌بخشی به ساختار مردسالارانه قدرت تبدیل می‌شود. زبان در چنین بافتی نقشی انفعالی ندارد؛ بلکه به‌طور فعال در بازتولید نابرابری جنسیتی سهیم است. تکرار واژه «زن» با بار منفی، نوعی کارکرد زبانی است که از طریق آن، «زن» به‌عنوان موجودی فروتر از مرد تعریف و تثبیت می‌شود. این فرایند به شکل تدریجی در ذهن مخاطب، رابطه‌ای طبیعی میان مرد و قدرت از یک سو و زن و ضعف از سوی دیگر می‌سازد. در چنین گفتمانی، مردانگی با صفاتی چون خرد، تدبیر، پایداری و اقتدار گره می‌خورد؛ در حالی که زنانگی با احساس، بی‌ثباتی و کم‌ارزشی هم‌نشین می‌شود. این تقابل زبانی و معنایی، پایه بازتولید ایدئولوژی مردسالار در متون سستی است. از این منظر، شاعر حتی اگر آگاهانه قصد تحقیر نداشته باشد، در چارچوب گفتمان فرهنگی زمانه خود سخن می‌گوید و زبان او حامل ارزش‌هایی است که در نظام سلطه جنسیتی ریشه دارد. در نتیجه، گفتمان نصیحت و اخلاق نیز به‌طور ضمنی بازتابی از نظم مردانه‌ای است که خود را از طریق زبان، تکرار و طبیعی‌سازی معنا حفظ می‌کند.

واژه‌های پر بسامد دیگر «کرم، داد و راستی» است. این تکرار سبب می‌شود پادشاه پیوسته با این مفاهیم رو به رو شود و آنها را به‌عنوان ارزش‌های محوری گفتمان در ذهن خود برجسته کند:

راستی خویش نهان کس نکرد	در سخن راست زیان کس نکرد
راستی آور که شوی رستگار	راستی از تو ظفر از کردگار

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷)

در مقابل این واژه‌ها که در حقیقت تشویق پادشاه برای انجام اعمال شایسته است، توجه نظامی به اصطلاح عرفانی همت و تأکید آن با عبارت‌بندی افراطی برای جلب توجه پادشاه است. واژه همت در متون عرفانی معنای خاص دارد، یکی از معانی آن توجه به حق و توکل به اوست (سجادی، ۱۳۷۰، ص. ۸۰۰). همت نیروی درونی و روحی قدرتمند است که از اتصال بنده به خدا حاصل می‌شود و گاه نیز به معنای نفرین یا دعای بد به کار می‌رود. نظامی نیروی همت که آه مظلوم است را در تقابل با قدرت پادشاه می‌داند و تأکید می‌کند اسباب و قدرت ظاهری پادشاهان در برابر نیروی باطنی همت هیچ است و سبب تباهی پادشاه می‌شود:

داد کن از همت مردم بترس	نیم‌شب از تیر تظلم بترس
همت از آنجا که نظرها کند	خوار مدارش که اثرها کند
همت چندین نفس بی‌غبار	با تو ببین تا چه کند روزگار

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰)

تکرار واژه همت نشان‌دهنده برجسته‌سازی نقش نیروی معنوی مردم در مشروعیت و سرنوشت سیاسی حاکم است. این نوع تکرار افراطی ابزاری برای القای این ایده است که بی‌توجهی به مردم و ظلم به آنها پیامدهای جبران‌ناپذیر خواهد داشت.

۳-۱-۱-۴- تضاد معنایی

معنای یک کلمه با معنای کلمه دیگر ناسازگار است (Fairclough, 1989, p. 116). تضاد معنایی در گفتمان نصیحت با در رأس قراردادن پادشاه در موارد متعدد کاربرد دارد. یکی از این موارد زمانی است که شاعر با مقایسه اعمال مطلوب پادشاهان دیگر اعمال نامطلوب شاه حاضر را به او متذکر می‌شود:

داوری و داد نمی‌بینمت وز ستم آزاد نمی‌بینمت
از ملکان قوت و یاری رسد از تو به ما بین که چه خواری رسد
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۱)

در این شیوه ناصح با بهره‌گیری از تضاد به‌طور مستقیم عیوب پادشاه را به او نشان می‌دهد و با ایجاد حس رقابت پادشاه را به صورت ناخودآگاه متمایل به این می‌کند که در تاریخ از او به نیکی نام برده شود. گاه نیز به شیوه‌ای است که این تقابل با نشان‌دادن برتری پادشاه نسبت به پادشاهان دیگر صورت می‌گیرد:

شاه بدانی که جفا کم کنی گر دگران ریش تو مرهم کنی
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۳)

ذکر تضاد و تقابل برای ترغیب و تثبیت یک هویت مثبت است. ناصح با نشان‌دادن زخم دیگران، تصویر شاه حاضر را با استفاده از وجه ترغیب و تشویق به صورت مرهم پیشنهاد می‌دهد. این نوع تضاد ابزار تهدید نیست، ابزار تشویق است. مورد دیگر، مقایسه اقتدار ظاهری پادشاه در مقابل عدم قدرت واقعی اوست:

بنده‌ای و دعوی شاهی کنی شاه نه‌ای چون که تباهی کنی
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲)

این کاربرد تضاد برای افشای شکاف میان واقعیت و تصویر رسمی قدرت است. ناصح با مقایسه توانایی واقعی پادشاه و شکوه ظاهری او توجه پادشاه را به ناکارآمدی عمل او جلب می‌کند و در حقیقت با استراتژی افشاگرانه در سطح گفتمان نوعی آگاهی انتقادی برای مخاطب ایجاد می‌کند و توهم قدرت را در او از بین می‌برد. انتقاد از اعمال پادشاه با مقایسه آبادانی گذشته و خرابی زمان حاضر نیز نوعی ابزار فشار اخلاقی است تا پادشاه برای جبران و بازگرداندن آبروی دوران به اصلاح امور بپردازد:

مسکن شهری ز تو ویرانه شد خرمن دهقان ز تو بی‌دانه شد
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲)

گاه نیز پادشاه در روال داستان متنبه می‌شود و اعمال ظالمانه را رها می‌کند:

از سر بیدادگری گشت راست دادگری گشت رعیت‌نواز
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷)

در این نوع از ساختار روایی تضاد زمانی بین دو دوره زندگی پادشاه ایجاد می‌شود؛ دوران ظلم در برابر عدالت. این تقابل می‌تواند به این معنا باشد که تغییر مثبت ارزشمند است. شاعر با نشان‌دادن تضاد، در جریان یک بیت به این نکته اشاره می‌کند که فاصله این دو مسئله چندان زیاد نیست و پادشاه به راحتی می‌تواند به جای ظلم عدالت پیشه کند. همچنین، با ایجاد الگوی رفتاری برای پادشاه حاضر به او نشان دهد، بازگشت از خطا نشانه قدرت و شهامت است.

۲-۱-۴- ارزش‌های رابطه‌ای

۱-۲-۴-۱- حسن تعبیر

در این ترفند به‌عنوان راهی برای اجتناب از ارزش‌های منفی از واژه‌ای متعارف‌تر یا آشناتر استفاده می‌شود (Fairclough, 1989, p. 117). حسن تعبیر در مشروعیت‌بخشی ساختار قدرت در قالب الفاظ و تعبیرات نیکو

بیان می‌شود و مخاطب از فهم یک مفهوم ساده به فهم عمیق‌تر سخن دست می‌یابد. یکی از موارد کاربرد حسن تعبیر تأکید بر مفاهیم مهم اخلاقی است. نظامی با استفاده از حسن تعبیر، قدرت پادشاه را به شکل مشروع و اخلاقی جهت می‌دهد و بر این نکته تأکید می‌کند که فرمانروایی و مشروعیت آن با پذیرش مسئولیت‌های مهم اخلاقی و اجتماعی همراه است. عدل، داد و رعیت‌پروری از جمله مفاهیمی هستند که با حسن تعبیر تکرار می‌شوند. تأکید و برجسته‌کردن بیش از حد آنها می‌تواند نقدی بر رفتار ناعادلانه پادشاهان زمان باشد:

عدل تو قنديل شبافروز توست	مونس فردای تو امروز توست
رسم ضعیفان به تو نازش بود	رسم تو باید که نوازش بود

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲-۹۳)

در حکایت‌های نظامی، پادشاهان به سرعت پشیمان می‌شوند تا تصویر آرمانی یک حاکم عادل و خردمند و مسئولیت‌پذیر به مخاطب منتقل شود. این تصویر با واقعیت پیچیده سیاسی و قدرت فاصله دارد. این پشیمانی می‌تواند نمادی از فرایند پیچیده اصلاح قدرت و بازسازی دوباره آن باشد که نظامی در قالب داستان برای مخاطب قابل فهم کرده است:

حالی از آن خطه قلم برگرفت	رسم بد و راه ستم برگرفت
داد بگسترد و ستم درنشت	تا نفس آخر از آن برنگشت

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۲)

نکته مهم دیگر درباره کاربرد حسن تعبیر در مشروعیت‌بخشی قدرت، آن است که نظامی همواره پادشاه را مسئول و پاسخ‌گو در برابر خدا می‌داند؛ اما به جای استفاده از خطاب رو در رو و مستقیم آن را با استفاده از حسن تعبیر و در قالب داستان و از زبان خود پادشاهان بیان می‌کند. زمانی که پادشاه با زبان خود به این نکته مهم اشاره کند، تأثیر بیشتری بر مخاطب دارد:

ملک بدان داد مرا کردگار	تا نکنم آنچه نیاید به کار
بهتر از این در دلم آرم باد	یا ز خدا یا ز خودم شرم باد

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

استفاده از روایت و داستان و تأکید بر جملات نیکو و غیر مستقیم در حکایت دیگر برای از بین بردن رسم و رسوم کهن مطرح شده است. حسن تعبیر و الفاظ نیکو برای بیان رسوم تازه و الفاظ منفی برای رسوم کهن و نامطلوب به کار می‌رود:

قصه شنیدم که در اقصای مرو	بود ملک‌زاده جوانی چو سرو
تازگیش را کهنان در ستیز	پر خطر او زان خطر نیم‌خیز
کای مه نو برج کهن را بکن	وای گل نو شاخ کهن را بکن

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۱)

از منظر حسن تعبیر این اشعار فراتر از ظاهر خود، نمایانگر یک گفتمان انتقادی در مورد مشروعیت قدرت و لزوم اصلاح نظم سیاسی و اجتماعی است.

۲-۱-۴-۲-۲-۲ زبان رسمی و غیر رسمی

وضعیت روابط اجتماعی قدرت سبب رسمی‌شدن واژگان می‌شود و مشارکین گفتمان از واژه‌های رسمی نسبت

به واژه‌های غیررسمی بهره می‌برند (Fairclough, 1989, p. 117). استفاده از زبان رسمی و غیر رسمی متناسب با موقعیت‌های متعدد متغیر است. به‌طور کل سخن گفتن با پادشاهان، زبان رسمی می‌طلبد و مخاطب همواره باید با پادشاه از موضع پایین‌تر سخن بگوید. نصیحت کردن همواره به صورت غیر مستقیم مخاطبان را کنترل می‌کند؛ این در حالی است که فرمان‌ها، تهدیدها، قوانین و مقررات کنترل مستقیم‌تری بر مخاطبان دارد (VanDijk, 2008, p. 37). اقتدار و قدرت پادشاهان سبب نمی‌شود که مخاطبان با فرمان و تهدید سخن بگویند؛ اما توجه به قالب و کارکرد نصیحت در موقعیت خطاب با پادشاهان اهمیت دارد. در مخزن‌الاسرار شیوه خطاب با پادشاهان، شخصیت‌ها و هویت‌های نهادی در تقابل با واقعیت است. استفاده خاص از زبان و تعامل هماهنگ گفتار و کردار، نقش‌ها و هویت نهادی مشارکان گفت و گو را نشان می‌دهد (VanDijk, 1997, p. 306). در موقعیتی که انتظار می‌رود مخاطبان در مبحث نصیحت با پادشاه زبان رسمی و محترمانه را برگزینند، استفاده از زبان غیر رسمی می‌تواند ایدئولوژی خاص داشته باشد. موقعیت‌ها در ایجاد زبان رسمی تأثیرگذارند؛ به همین دلیل عدول از موقعیت مدنظر و استفاده از زبان غیر رسمی می‌تواند انگیزه خاصی داشته باشد (Holmes, 2013, p. 285). ناصحان مخزن‌الاسرار از زبان غیر رسمی برای نصیحت پادشاه بهره می‌گیرند. یکی از مهم‌ترین مورد آن استفاده از جملات امری و دستوری در موقعیت سخن گفتن با پادشاه است. به‌طور کل جملات پرسشی و خبری مؤدبانه‌تر از جملات امری هستند (Holmes, 2013, p. 277). کاربرد لغات خاص و تحقیرکننده در خطاب به پادشاهان و استفاده مستقیم از ضمیر تو رسمیت گفتار مؤدبانه را تحت الشعاع قرار می‌دهد. خطاب مستقیم به‌عنوان نشانه‌ای غیر رسمی کاربرد دارد (Fairclough, 1992, p. 115). استفاده از زبان غیر رسمی می‌تواند گویای ناگذر بودن و غیردائمی بودن قدرت باشد و به پادشاه نیز به‌عنوان انسان نگرسته شود که در صورت ارتکاب جرم شایسته مجازات است:

رخت مسیحا نکشد هر خری محرم دولت نبود هر سری

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۸)

پیر و جوان پر خطر از کار تو شهر و ده آزرده ز پیکار تو

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷)

استفاده از تمثیل و مثل نیز کاربرد غیر رسمی دیگر است که به سخن‌مشروعیت و اعتبار می‌بخشد. در حقیقت با ایجاد تصویر ذهنی شفاف فاصله نصیحت‌کننده و پادشاه کم می‌شود و به سبب آن که تمثیل‌ها و مثل‌ها پشتوانه فرهنگی قوی دارند، با مقاومت روانی کمتری از سوی پادشاه و سایر مخاطبان مواجه می‌شوند و سبب ماندگاری بیشتر در ذهن می‌گردد؛ چیزی که در استدلال صرفاً منطقی کمتر به چشم می‌خورد:

تا نشود بسته لب جویبار پنجه دعوی نگشاید چنار

تا نکنی رهگذر چشمه پاک آب نزاید ز دل چشمه پاک

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۱)

۳-۱-۴ ارزش‌های بیانی

به ارزشیابی مثبت و منفی براساس ایدئولوژی حاکم اشاره می‌شود. یکی از کاربردهای ارزش‌های بیانی برای استفاده افرادی است که سعی در اقناع مخاطبان خود دارند و از زبان اقناعی بهره می‌برند (Fairclough, 1989, p. 117). با توجه به نقش واژگان در بازتاب نگرش، احساس، قضاوت یا موضع‌گیری می‌توان شیوه‌های اقناعی پادشاهان را ارزیابی کرد. تغییر شیوه گفت‌وگو و خطاب یکی از موارد اقناع و تنبه پادشاهان است. این شیوه روایت «چرخش

صدایی» نامیده می‌شود. تغییر لحن سبک و موقعیت گفتمانی از یک صدا به صدای دیگر ابزار روایی است که نشان‌دهنده درک عمیق گوینده از ساختارهای اجتماعی و گفتمانی پیرامون است (Bakhtin, 1981, p. 262-263). وزیر انوشیروان برای نصیحت پادشاه شیوه خطاب و گفت‌وگو را به زبان مرغان تغییر می‌دهد:

گر ملک این است نه بس روزگار زین ده ویران دهمت صد هزار
در ملک این لفظ چنان درگرفت کاه برآورد و فغان برگرفت
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

نظامی پس از تنبیه انوشیروان شیوه روایت را از زبان خود پادشاه ادامه می‌دهد تا تأثیر بیشتری در مخاطبان و به‌ویژه پادشاهان زمان داشته باشد:

ظلم شد امروز تماشای من وای به رسوایی فردای من
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

توجه به نقش رویا و حضور پیر خردمند برای تقویت اقتدار معنوی و مشروعیت کلام شیوه اقناعی دیگر است. زمانی که گوینده گفتار را به مرجع بالاتر نسبت می‌دهد، مسئولیت پیام را به منبع ماورایی منتقل و به پادشاه گوشزد می‌کند، مخالفت با چنین سخنانی می‌تواند مخالفت با عقل و معنویت باشد:

یک شب از آن فتنه پراندیشه خفت دید که پیریش در آن خواب گفت
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۱)

تأکید و تکرار واژه‌های مثبت و ارتباط آن با واژه‌های مرتبط با دین و آخرت، کاربرد اقناعی دارد که به‌طور غیرمستقیم به پادشاهان گوشزد می‌کند، در صورت اجرای اوامر مطلوب و مثبت می‌تواند زندگی اخروی نیکویی داشته باشد:

هر که در این خانه شبی داد کرد خانه فردای خود آباد کرد
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰)
عدل تو قندیل شب افروز توست مونس فردای تو امروز توست
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲)

۴-۲- دستور

۴-۲-۱- ارزش‌های تجربی

۴-۲-۱-۱- نسبت‌دادن فاعل به فعل دیگر

گاه فاعل به فعلی نامتعارف نسبت داده می‌شود، فاعلی که غیرجاندار است و به جای آنکه فعل به افراد نسبت داده شود، به غیرجاندار نسبت داده می‌شود که چنین امری به سبب دلایل ایدئولوژیک خاص اتفاق می‌افتد (Fairclough, 1989, p. 123). در سنت نصیحت به پادشاهان یکی از شیوه‌های مهم برای پرهیز از روبه‌رو شدن مستقیم با قدرت، نسبت‌دادن فعل به فاعل دیگر است. هشدار نصیحت‌دهنده برای برحذر بودن از آسمان و چرخ یکی از این موارد است. ناپایداری قدرت و تغییر شرایط پادشاه نه به رفتارهای انسانی، بلکه به قدرت برتر و ماورایی یعنی فلک و گردون نسبت داده می‌شود و با این شیوه مشروعیت هشدار را با ارجاع به یک نظام فکری قوی یعنی نسبت‌دادن امور نامطلوب به چرخ و آسمان تقویت می‌کند:

چرخ نه‌ای محضر گیتی‌پسند نیک در اندیش ز چرخ بلند

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹)

نمونه دیگر را می‌توان در روایت وزیر انوشیروان دید که برای بیان نارضایتی از ظلم پادشاه سخنان خود را از زبان دو مرغ ساکن در خرابه بازگو و با استفاده از چرخش صدایی صدای مقتدرانه خود را به‌طور کل به شخصیت‌های نمادین منتقل می‌کند. این بیان تمثیلی علاوه بر مصونیت و کاستن خطر سیاسی، مخاطب را وادار می‌کند، به کشف معنای نهفته در سخن بپردازد:

گر ملک لین است نه بس روزگار زین ده ویران دهمت صد هزار

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

۲-۱-۲-۴- اسمی‌سازی

فرایند تبدیل به اسم است. در فرایند اسمی‌سازی زمان معنا ندارد، فاعل نامشخص است و کنش‌ها به‌صورت غیر شخصی بیان می‌شوند (Fairclough, 1989, p. 124). اسمی‌سازی انتقال پیام انتقادی یا هشدارآمیز به‌صورت غیر مستقیم و کم‌خطر است. در مخزن‌الاسرار کاربرد کمتری دارد و استفاده از آن در نمونه‌های خاص می‌تواند به سبب ایدئولوژی خاص باشد. حذف فاعل واقعی مسئولیت مستقیم نسبت به یک عمل را می‌پوشاند. استفاده از وجه مصدری نمونه‌ای از کاربرد اسمی‌سازی در متن است که سبب می‌شود جمله بار معنایی کلی‌تری داشته باشد؛ یعنی صحبت از یک عمل خاص و مشخص در زمان مشخص نیست؛ بلکه ذات آن عمل مهم است:

نیست مبارک ستم‌انگیختن آب خود و خون کسان ریختن

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰)

چند غبار ستم‌انگیختن آب خود و خون کسان ریختن

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

استفاده عمومی از وجه مصدری «ستم‌انگیختن» یا «خون‌ریختن» صرفاً اختصاص به پادشاه خاص ندارد؛ بلکه در هر زمان و به دست هر کسی ناپسند و نامبارک است. جدای از آن استفاده از وجه مصدری به تناسب وزن و قالب شعر سبب حفظ آهنگ و موسیقی متن می‌شود. نکته مهم دیگر آن است که با استفاده از وجه مصدر توجه شنونده به سوی عمل جلب می‌شود، نه اینکه چه کسی در چه زمانی عملی را انجام داده است و به این شیوه نصیحت‌کننده عمل ناپسند را مستقل از افراد نقد می‌کند تا قابلیت پذیرش این نکته برای هر عصر و دوره‌ای باشد.

۳-۱-۲-۴- استفاده از جملات مثبت و منفی

جملات می‌توانند به‌صورت مثبت یا منفی به کار روند. نفی آشکارا برای تشخیص این مطلب استفاده می‌شود که چه چیز واقعیت دارد و چه چیز ندارد (Fairclough, 1989, p. 125). در ساختار نصیحت جملات مثبت یا منفی به‌عنوان ابزار اقناع و جهت‌دهی به ذهن مخاطب به کار می‌روند. جملات مثبت در جهت تأیید و برجسته‌سازی الگوی رفتاری آرمانی کاربرد دارد. استفاده از جملات منفی با نفی و محدودکردن برخی رفتارها مانع از انحراف پادشاه از مسیر درست می‌شود:

گردن عقل از هنر آزاد نیست هیچ هنر خوبتر از داد نیست

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹)

شاعر با کاربرد جمله منفی و مثبت حد و مرز محدودیت را به همراه هنجارها و لیدل‌ها تثبیت و با ایجاد تضاد، ارزش‌های مهم را برای پادشاه آشکار می‌کند. این نوع بیان رویکردی تأییدی و هنجارساز دارد و توجه مخاطب را به امکانی که نباید باشد و تصویر مطلوبی که باید وجود داشته باشد، جلب می‌کند. کاربرد مطلق جمله‌های منفی برای نفی کلی و جلب توجه بیشتر مخاطب نسبت به مذموم بودن عمل مدنظر است. جملات منفی ذاتاً هشداردهنده و محدودکننده هستند و در ساختار گفتمان، تحقیر یا هشدار جدی را در پی دارد:

تازه شد این آب و نه در جوی توس
نغز شد این خال و نه در روی توس

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹)

۲-۴- ارزش‌های رابطه‌ای

در این سطح از نظریه فرکلاف سه وجه اصلی جمله بررسی می‌شود: خبری، پرسشی و امری. در این سه وجه فاعل جایگاه مشخص دارد؛ به این معنا که در وجه خبری جایگاه فاعل، دهنده اطلاعات و جایگاه مخاطب، گیرنده اطلاعات است. در جملاتی که وجه امری دارند، بحث قدرت مطرح می‌شود و گوینده در جایگاه قدرت از مخاطب خود چیزی را می‌خواهد. فرکلاف تصریح می‌کند که این سه وجه می‌توانند به جای هم به کار روند؛ برای مثال، گاه وجه پرسشی مطرح می‌شود و منظور وجه امری است (Fairclough, 1989, p. 125-126). در ساختار نصیحت بیشترین کاربرد به وجه امری اختصاص دارد و ناصح متناسب با موقعیت و مخاطب از امر مستقیم یا امر با کارکرد پیشنهاد بهره می‌گیرد. سخن‌گفتن ناصحان در مخزن‌الاسرار با پادشاه از منظر رو در رو یا حتی موقعیت‌های بالاتر با وجه امری یکی از مهم‌ترین شگردهای زبانی برای ایجاد اقتدار و هدایت مستقیم رفتار پادشاه است. این وجه علاوه بر شیوه دستوری خاص برای به چالش کشیدن نظم قدرت از طریق زبان به کار می‌رود؛ زیرا ناصح با به‌کارگیری وجه امری نقش خود را از یک گوینده عادی به راهنمای برتر ارتقا می‌دهد:

تیغ ستم دور کن از راهشان
تا نخوری تیر سحرگاهشان

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰)

در کنار وجه امری استفاده از وجه پرسشی برای برانگیختن تأمل یا القای معناهای ضمنی به مخاطب کاربرد دارد. استفاده از وجه پرسشی از زبان پادشاه نادم، بازخوانی انتقادی از رفتار پیشین اوست که سبب بازتعریف هویت گفتاری پادشاه در چارچوب ارزش‌های اخلاقی می‌شود. کاربرد وجه پرسشی در گفتار متنبهانه به ظاهر برای دانستن مطرح می‌شود؛ اما درواقع حامل بار عاطفی و ارزشی خاص است. پادشاه زمانی که از وجه پرسشی بهره می‌گیرد، انتظار پاسخ از دیگران را ندارد؛ بلکه با نشانه‌های خاص چون حسرت یا تأکید، وضعیت عاطفی خود را بازگو می‌کند:

نام خود از ظلم چرا بد کنم
ظلم کنم وای که بر خود کنم

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

وجه پرسشی می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای گفتمان قدرت و فاصله طبقاتی پادشاه و رعیت نیز به کار رود. زمانی که پیرزن ناراضی از عملکرد سنجر از وجه پرسشی با کارکرد تعجب و شگفتی بهره می‌برد، این شیوه پرسش همراه با تعجب صرفاً بیان احساس نیست؛ بلکه شیوه و شگردی برای مشروعیت‌بخشی نقد از جانب پایین‌ترین سطوح طبقه اجتماعی است:

شحنه بود مست که آن خون کند
عریده با پیرزنی چون کند

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰)

زبان ابزاری برای نشان دادن دیدگاه گوینده درباره میزان اهمیت یک پدیده است و تحلیل گفتمان این برجسته سازی در متن را مشخص می کند (Gee, 2014, p. 17). استفاده از وجه خبری از زبان پادشاه نیز به معنای آن است که گوینده واقعیتی را قطعی می داند و مسئولیت کار خود را پذیرفته است و قصد دارد رویداد و عملی را که در گذشته انجام داده است، بدون پنهان کاری و فرار از واقعیت اعلام کند:

سوختنی شد تن بی حاصلم سوزد از این غصه دلم بر دلم

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

به طور کل استفاده از وجه پرسشی و خبری از زبان پادشاه نادم برای گذار پادشاه از تردید و خود سرزنشی به پذیرش مسئولیت و تعهد به اصلاح است.

۳-۲-۴ ارزش های بیانی

کاربرد افعال کمکی وجهی (ممکن است، می تواند و ...)، قیدهای وجهی (قطعاً، احتمالاً و ...)، زمان حال ساده و ... سبب وجهیت در جمله می شود. در این صورت یک جمله می تواند درجات مختلف قطعیت را برای انکار یا تأیید داشته باشد (Fairclough, 1992, p. 158). در این مبحث وجهیت بیانی و تفاوت آن با وجهیت رابطه ای بررسی می شود. «وجهیت رابطه ای با اقتدار گوینده یا نویسنده سروکار دارد و بسته به اینکه جهت اقتدار با کدام سو است از دو بعد برخوردار می شود: نخست در صورتی که مسئله اقتدار یکی از مشارکین در رابطه با دیگران مطرح باشد، از وجهیت رابطه ای سخن می گوئیم و دوم اگر مسئله اقتدار گوینده یا نویسنده در رابطه با احتمال صدق یا بازنمایی واقعیت مطرح باشد، با وجهیت بیانی سروکار داریم؛ یعنی وجهیت ارزیابی گوینده/نویسنده از صدق یک موضوع (رک. فرکلاف، ۱۳۷۹، ص. ۱۹۳). آنچه در وجهیت رابطه ای اهمیت دارد، جایگاه اجتماعی، روابط قدرت و نقش گفتاری گوینده و مخاطبان در نصیحت است؛ در حالی که در وجهیت بیانی میزان قطعیت یا تردید در مفاهیم تحلیل می شود. ناصحان مخزن الاسرار همواره از موضع بالاتر اخلاقی، معنوی و مشروع با پادشاه سخن می گویند. توجه به موقعیت بالای اجتماعی و قدرت در میزان نصیحت و یا نحوه استفاده از وجهیت رابطه ای یا بیانی تأثیر دارد. وزیر انوشیروان برای نصیحت پادشاه با توجه به جایگاه رسمی درباری خویش و نقش مشاور بودنش انتقادش را به صورت غیر مستقیم و با بهره گیری از زبان تمثیل و نماد مطرح می کند. گفتار او اگرچه با قطعیت بیان می شود، برای کاهش تهدید نسبت به پادشاه و رساندن پیام عدالت زبان مرغان را مؤثرتر می داند. به این شیوه میزان استفاده از وجهیت رابطه ای و الزام مستقیم و استفاده از وجه امر و نهی مستقیم در سخن او کاهش می یابد:

گفت وزیر ای ملک روزگار گویم اگر شه بود آموزگار

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۰)

در مقابل قشر ضعیف جامعه به صورت انتقادی و گزنده تر با پادشاه سخن می گویند. جملات امر و نهی و استفاده از الفاظ «باید و نباید» در سخنان آنها افزایش می یابد. دهقانی که سلیمان را نصیحت می کند، خود را در جایگاه معنوی بالاتری قرار می دهد و با استفاده از تقابل قدرت معنوی خود در مقابل قدرت مادی پادشاه سخنانش را قطعیت می بخشد. در این موقعیت کاربرد وجهیت بیانی برای مشروعیت بخشی به نصیحت و استناد

به سنت قوی دینی است. پیرزنی که در مقابل سنجر قرار می‌گیرد یا پیرمردی که پادشاه ظالم را نقد و نکوهش می‌کند، جایگاه اجتماعی فرد ضعیف در مقابل قوی را بیشتر بازتاب می‌دهند و از جایگاه مظلومیت و حق‌طلبی با شجاعت و صداقت از پادشاه انتقاد می‌کنند. کاربرد وجه رابطه‌ای در گفتار آنها با توجه به موقعیت ضعیف اجتماعی انتقادی‌تر و قدرتمندتر است:

آینه چون نقش تو بنمود راست خودشکن آینه شکستن خطاست
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷)

رسم ضعیفان به تو نازش بود رسم تو باید که نوازش بود
(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲)

۴-۲-۴- قراردادهای تعاملی

مجموعه عادات، هنجار و الگوهای تثبیت‌شده در گفت‌وگو که ریشه در روابط قدرت در ساختار اجتماعی دارد، قراردادهای تعاملی نامیده می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹، ص. ۲۰۳). در قراردادهای تعاملی که بین پادشاه و وزیر صورت می‌گیرد، نظام نوبت‌دهی در سخن و حق پرسش به شاه اختصاص دارد و پس از آن شاه مشروعیت سخن گفتن را به وزیر می‌بخشد. وزیر با استفاده از گفتار محترمانه و کاربرد چرخش صدایی انتقاد خود را بازگو می‌کند. ابزار زبانی وزیر برای چنین کاری نقل قول غیر مستقیم و کاربرد واژگان هشداردهنده است. در روایت دهقان و سلیمان گفت‌وگوی آزمون‌گرانه (پادشاه- رعیت) مطرح می‌شود و حق سؤال پرسیدن مختص پادشاه است. دهقان پس از آن با استناد به مرجع بالاتر معنوی قرارداد را تعریف می‌کند و از موضع پایین به سوی برتری اخلاقی پیش می‌رود. در ماجرای پیرزن شاکی، قرارداد تعاملی براساس موقعیت شکایت و دادرسی این حق را به مظلوم می‌دهد که سخنان گزنده داشته باشد. پادشاه در این موضع سخن نمی‌گوید و فرد متظلم با تحقیر عوامل حکومتی برجسته‌سازی اخلاقی انجام می‌دهد. در روایت پادشاه خونریز و پیرمرد موقعیت آنها مستقیم و مخاطره‌آمیز است. حق سؤال پرسیدن و اجازه پاسخ به عهده پادشاه است و پیرمرد با ستایش صداقت خود را مشروع می‌داند و صداقت را سپر اخلاقی حفاظت از جان می‌کند.

۵- تفسیر

تفسیر با مناسبات بین متن و تعامل مرتبط است و متن را به‌عنوان محصول فرایند تولید و یک منبع در روند تفسیر در نظر می‌گیرد (Fairclough, 1989, p. 26). در تفسیر به دو بخش بافت متن و متن توجه می‌شود. براساس یک متن، تفسیرکننده از ظاهر کلام به ساختار و جان‌مایه متن دست می‌یابد. بافت متن نیز به دو قسم بافت موقعیتی و بافت بینامتنی تقسیم می‌شود.

۵-۱- بافت موقعیتی

سؤالاتی که در بافت موقعیتی مطرح می‌شود عبارت‌اند از: ماجرا چیست؟ چه کسانی درگیر ماجرا هستند؟ روابط میان آنها چیست؟ و نقش زبان در پیشبرد گفت‌وگو به چه صورتی است؟ روابط قدرت در سنت نصیحت‌گویی در مخزن‌الاسرار متفاوت است. در این سنت ناصح (وزیر، پیرزن، شاعر) معمولاً در سلسله‌مراتب قدرت پایین‌تری نسبت به مخاطب (پادشاه) قرار دارد؛ اما نصیحت این نسبت را به‌طور موقت جابه‌جا می‌کند. ناصحان از ابزارهای گفت‌وگویی،

تمثیل، کاربرد حکایات تاریخی، وجه امر و نهی بهره می‌گیرند تا قدرت انتقاد خود را نسبت به پادشاه مشروعیت بخشند. موقعیت‌های متفاوت اشخاص در نصیحت (دادرسی، رویارویی مستقیم و مخاطره‌آمیز با پادشاه و ...) تعامل‌های گفتاری بین گوینده و مخاطب را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که آنها بتوانند رفتار و تصمیمات مخاطب را نقد و اصلاح کنند. هدف کلی ناصحان از نصیحت پادشاه ایجاد تغییر و اصلاح رفتار پادشاه و گسترش عدالت و دادگستری، جایگزین کردن رسوم جدید به جای رسوم کهن، کاهش ظلم رعیت‌پروری و ... است. استفاده از امر و نهی مستقیم در موقعیت‌های پر خطر یا زمانی که مخاطب دست از جان شسته است یا کاربرد تمثیل و حکایت و ضرب‌المثل در موقعیت رسمی چون مکالمه وزیر و پادشاه سبب تأثیر بیشتر نصیحت می‌شود.

۲-۵- بافت بینامتنیت

مفهوم بینامتنیت به بهره‌وری متون نیز اشاره می‌کند؛ به اینکه چگونه متون می‌توانند متون قبلی را تغییر دهند و قراردادهای موجود (ژانرها، گفتمان‌ها) را بازسازی کنند تا متن جدید را ایجاد کنند (Fairclough, 1992, p. 102). بینامتنیت حضور واقعی عناصر واقعی متون دیگر در نقل قول‌های متن است؛ اما روش‌های مختلفی برای ترکیب عناصر دیگر متون وجود دارد. اگر برای مثال، به گفتار، نوشتار یا اندیشه گزارش شده توجه شود، نه تنها می‌توان آنچه را گفته یا نوشته شده است، جای دیگر نقل کرد، می‌توان آن را خلاصه کرد (Fairclough, 2003, p. 39). نصیحت‌ها از سنت گفتاری پیشین، منابع فرهنگی مانند ضرب‌المثل‌ها، حکایات و روایات تاریخی و گفتار حکما بهره می‌گیرند تا علاوه بر مشروعیت بخشی سبب تعدیل انتقاد گردد و اثرگذاری آن را افزون کند. اشاره به آیات و احادیث الهی به عنوان سندی محکم برای آگاهی پادشاه است و ناصح با این استناد به منبع الهی، محور سخنان خود را از انتقاد شخصی و غرض‌ورزانه دور می‌کند. در کنار آیات و احادیث توجه به ذکر نام پادشاهان گذشته و زودگذر بودن حکومت و قدرت نیز مورد توجه ناصحان است که سبب تقویت اعتبار تاریخی فرهنگی و نفوذ کلام می‌شود، نصیحت را از حالت شخصی خارج می‌کند و سبب عبرت‌آموزی می‌شود. با توجه به اینکه عبرت به معنای توجه به سرگذشت دیگران برای اصلاح خویش است، ارجاع و اشاره به نمونه‌های تاریخی عبرتی برای پادشاهان است.

نمونه	ارجاع	هدف
ملک‌بدان داد مرا کردگار/ تا نکم آنچه نیلید- به‌کار (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)	لَیْسَ: قُلْ اَللّٰهُمَّ مَلٰکَ الْمَلٰکِ تَوْتِی الْمَلٰکَ مِنْ تَشَاءُ وَ تَنْزِع الْمَلٰکَ مِنْ تَشَاءُ (آل عمران/ ۲۶)	مشروعیت بخشی به حکومت الهی و وابسته بودن آن به قضای الهی
با تر و با خشک مرا نیست کار/ دانه ز من پرورش از کردگار (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۸)	مَنْ یَتَوَكَّلْ عَلٰی اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ (طلاق/ ۳)	لزوم توکل به خداوند
نام خود از ظلم چرلبد کنم/ ظلم کنم وای که بر خود کنم (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)	اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِنَفْسِکُمْ و اِنْ اَسَاْءْتُمْ فَلَهَا (اسرا/ ۱۷)	تأثیر اعمال نیک و بد در سرنوشت
آن که اشد امارت به خودم می‌دهد/ دانه یکی هفتصدم می‌دهد (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)	مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ امْثَالِهَا (انعام/ ۶۰)	افزون شدن پاداش الهی
گر سخن راست بود جمله در/ تلخ بود تلخ که الحق مرّ (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷)	الحق مرّ	تلخ بودن حق و حقیقت
زین گهر و گنج که نتوان شد مرد/ سهام چه برداشت فریدون چه برد (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۲)	تلمیح به داستان‌های گذشته	زودگذر بودن قدرت‌های ظاهری و نعمت‌های دنیوی
کرگدنی گردن پیلی خورد/ مور زپای ملخی نگذرد (نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۸)	ضرب‌المثل ارمغان مور پای ملخ است	لزوم بهره‌بردن از نعمت‌ها براساس ظرفیت

با توجه به جدول فوق نصایح برجسته شاعر عبارت‌اند از: «ای پادشاه سخن حق تلخ است، حکومت قدرت دائمی نیست، آن را خداوند به تو عطا کرده است، پس به او توکل کن و کار نیک انجام بده. در صورت انجام اعمال نیک پاداش آن را چند برابر دریافت خواهی کرد. نعمت‌های دنیا زودگذر است، پس به اندازه ظرفیت وجودی خود از آن بهره ببر». این دسته از نصایح نظامی به‌وضوح در پیوند با آموزه‌های بنیادین دینی و اخلاقی جامعه اسلامی ایرانی قرار دارد و شاعر برای تقویت آن به آیات و احادیث و منابع معتبر ارجاع داده است. محورهای مطرح‌شده زودگذر بودن دنیا، عطای الهی بودن حکومت، لزوم توکل به خداوند، انجام کار نیک و پاداش چند برابر در متون قرآنی مستند و پذیرفته مسلمانان است و جایگاه محکم دارد. این ارجاعات چند کارکرد مهم دارند، نخست ایجاد پشتوانه الهی و غیرقابل چالش کردن نصایحی که مستقیماً از متون دینی اخذ شده‌اند و دوم برانگیختن حس تعهد دینی در پادشاه و مخاطب؛ به‌گونه‌ای که بی‌اعتنایی به این نصایح نه‌تنها بی‌اخلاقی، نافرمانی از اوامر الهی هم محسوب می‌شود.

۶- تبیین

تبیین، گفتمان را به‌عنوان بخشی از فرایند اجتماعی توصیف می‌کند و نشان می‌دهد گفتمان‌ها می‌توانند ساختارهای اجتماعی را بازتولید یا تغییر دهند. منظور از ساختار اجتماعی روابط قدرت است و تبیین، گفتمان را به‌عنوان جزیی از مبارزه اجتماعی در ظرف مناسبات قدرت می‌بیند (Fairclough, 1989, p. 163). حضور انسان‌های سالخورده برای اندرز دادن به پادشاهان به باور و سنت فکری، فرهنگی و اجتماعی و عرفانی باز می‌گردد. در فرهنگ ایرانی اسلامی پیران همواره نشانه تجربه و خردورزی هستند؛ برای نمونه، زال در شاهنامه نماد خرد است. این باور ریشه در اسطوره‌های ایرانی دارد. همچنین توجه به نقش پیر یا مرشد روحانی در عرفان نیز ضروری است. «پیر فرزانه یکی از مهم‌ترین کهن‌الگوها در ادبیات است که هدایت معنوی قهرمانان را به عهده دارد» (مهاجرانی و همکاران، ۱۴۰۳، ص. ۵۱). در جامعه سنتی نیز سالمندان همواره به‌عنوان مرجع مشورت پذیرفته می‌شوند. این ذهنیت و باور اجتماعی سبب شده است، شاعر به‌صورت ناخودآگاه تأثیر و نقش پیران را در نصیحت برجسته کند:

دید به نوعی که دلش پاره گشت برزگری پیر در آن ساده دشت

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۸)

گفت فلان پیر تو را در نهفت خیره‌کش و ظالم و خونریز گفت

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۶)

حضور پیران در رویای پادشاه و نصیحت‌کردن او به نقش و اهمیت رویا در باور اجتماعی اشاره دارد. از منظر اجتماعی، رویا می‌تواند امضای روحانی یا اجتماعی به همراه داشته باشد و نصیحتی که در رویا بازتاب پیدا کرده باشد، تأثیر و اعتبار بالاتری دارد. «در همه فرهنگ‌ها، ادیان و مذاهب خواب و دنیای پر فراز آن توجه انسان‌ها را از خواص و عوام به خود جلب کرده است و بخش بزرگی از فرهنگ اساطیر، اعتقادات دینی و ادبیات هر سرزمین را به خود اختصاص داده است» (منصوریان و تربتی‌نژاد، ۱۳۹۰، ص. ۹۳). خواب‌ها بن‌مایه‌های مهمی در سیر و پیشبرد داستان‌اند. رویدادهای خواب یک اتفاق ماوراءالبیعی است و حضور اشخاص در خواب‌ها در اغلب ادیان و مذاهب در فلسفه غرب و شرق دریچه‌ای به عالم غیب است و پیام آن در دل‌های روشن پیامبران، پادشاهان، شاهزادگان و ...

افکنده می‌شود (رک: رزاق‌زاده، ۱۳۹۸، ص. ۴۲-۴۳). ترکیب پیر در کنار رویا جنبه نصیحت‌بخشی به پادشاه را افزون و اهمیت موضوع مورد بحث را برجسته می‌کند. به این شیوه نصیحت به صورت حقیقتی فراتر از اغراض شخصی شناخته می‌شود و همین امر مقاومت مخاطب، به‌ویژه پادشاه را کاهش می‌دهد.

ترکیب سلطنت با امر مقدس و دینی و تأکید بر موهبت الهی بودن آن، نکته مهم دیگر است که بازتاب‌دهنده ساختارهای قدرت در جامعه است؛ به همین دلیل شاعر در نصیحت‌های خویش همواره به پادشاه یادآوری می‌کند که سلطنت او بخشیده الهی است:

ملک بدان داد مرا کردگار تا نکنم آنچه نیاید به کار

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۱)

این نکته در فرهنگ اسلامی با آیات قرآن نیز تأکید شده است. تمام نصایح شاعر به پادشاه برای برپایی حکومت عدل الهی و گسترش داد در جامعه است؛ به همین دلیل شاعر داد و عدل را تنها مسئله‌ای می‌داند که سبب شهرت و ماندگاری نام پادشاه می‌شود

یافته در خطه صاحب‌دلی سکه نامش لقب عادل

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۲)

غزالی در کتاب نصیحه/الملوک نیز به لزوم برپایی عدالت پادشاه اشاره می‌کند و آن را هدف اصلی بخشش سلطنت می‌داند. «حکیمان راست گفته‌اند که دین به پادشاهی و پادشاهی به سپاه و سپاه به خواسته و خواسته به آبادانی و آبادانی به عدل استوار است» (غزالی، ۱۳۱۵، ص. ۴۸). مقایسه زن و مرد و تحریک پادشاه براساس تأکید بر این تفاوت، نکته اجتماعی مهم دیگری است که تقابل نقش زن و مرد و ایدئولوژی جامعه مردسالارانه عصر شاعر را بازشناسی می‌کند. «موقعیت زنان سلجوقی با نیل به این طایفه به مقام سلطنت رو به بدی نهاد. این زنان در تاریخ شرک‌آمیز و بیابان‌گردانه خود تا این اندازه پایین‌تر از مردان به‌شمار نیامده بودند (رایس، ۱۳۸۹، ص. ۹۲). شاعر با تقابل خصال مثبت برای مردان و خصال منفی برای زنان و با فشار اخلاقی و اجتماعی به پادشاه ذهن او را کنترل می‌کند تا پادشاه ناگزیر باشد مطابق الگوی مردانه رفتار کند:

آینه و شانه گرفته به دست چون زن رعنا شده گیسوپرست

چند کنی دعوی مردافکنی کم زن و کم زن که کم از یک زنی

(نظامی، ۱۳۸۸، ص. ۸۹)

نتیجه‌گیری

سنت نصیحت به پادشاهان در مخزن‌الاسرار نظامی نه صرفاً یک توصیه اخلاقی، ابزاری ایدئولوژیک و گفتمانی است که در چارچوب قراردادهای تعاملی و مناسبات قدرت شکل می‌گیرد. شاعر از طریق «عبارت‌بندی دگرسان» و گزینش خطاب‌های خنثی یا منفی، توازن میان احترام و هشدار را برقرار می‌سازد و با «عبارت‌بندی افراطی» و تکرار واژگانی چون زن، داد و همت، هم بر برتری مردانگی در نظام ارزشی عصر خود تأکید می‌کند و هم شاه را به التزام به رفتارهای شایسته فرامی‌خواند. به کارگیری «تضاد معنایی» در تقابل با پادشاهان گذشته یا قدرت‌های ظاهری، سازوکاری برای بازتعریف هویت پادشاه و ازین‌بردن توهم قدرت مطلق اوست؛ در حالی که «حسن تعبیر» با بازنمایی تصویر شاه آرمانی، در عمل بر کاستی‌های او دلالت دارد. از منظر زبان‌شناختی و گفتمانی، تغییر

در «ارزش‌های بیانی» و استفاده از تمثیل‌ها و الفاظ مثبت، بر کارکرد اقناعی نصیحت می‌افزاید و «نسبت‌دادن به فاعل دیگر» نیز راهبردی است، برای مشروعیت‌بخشی به هشدار و کاهش خطر مواجهه مستقیم با قدرت. کاربست جملات مثبت و منفی، همزمان دو مسیر را دنبال می‌کند: محدودساختن رفتارهای نامطلوب و برجسته‌کردن الگوی شاه آرمانی. در همین راستا، وجه امری جایگاه برتر ناصح را بازتاب می‌دهد؛ در حالی که وجه پرسشی یا برای بازتعریف هویت گفتاری پادشاه نادم به کار می‌رود یا برای مشروعیت‌بخشی به نقد از سوی طبقات فرودست. از حیث «وجهیت»، موقعیت اجتماعی تعیین‌کننده است: صاحبان جایگاه بالاتر گرایش به «وجهیت بیانی» دارند که الزام غیرمستقیم کمتری دارد؛ در حالی که طبقات پایین‌تر بیشتر از «وجهیت رابطه‌ای» استفاده می‌کنند که رابطه قدرت و الزام مستقیم‌تری ایجاد می‌کند. در سطح «بافت موقعیتی تفسیر»، انتخاب میان زبان رسمی و غیر رسمی، امر و نهی یا تمثیل و حکایت، بسته به سطح خطر و بافت درباری متغیر است. در سطح «بافت بینامتنی تفسیر»، ارجاع به متون معتبر و آیات و احادیث نقش پشتوانه الهی دارد و تعهد دینی پادشاه را برمی‌انگیزد. در نهایت، در سطح «تبیین»، حضور چهره‌هایی چون پیر در رویا یا در جایگاه ناصح، ریشه در باورهای فرهنگی و اجتماعی دارد و نصیحت را از سطح فردی فراتر می‌برد. بدین ترتیب نصایح شاعر به پادشاه نه تنها به اصلاح فردی او می‌انديشند، هدف کلان‌تری یعنی استقرار حکومت عدل الهی و تضمین نظم اجتماعی را دنبال می‌کنند.

منابع

قرآن کریم.

ابراهیمی، مختار، و حیات‌داوودی، فاطمه (۱۳۹۹). تحلیل انتقادی گفتمان حکومت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک طوسی. *پژوهش‌های ادب فارسی*، ۲۳ (۴۸)، ۱-۲۵.

<https://doi.org/10.22103/jll.2021.15488.2761>

خلیلی جهان‌تیغ مریم، و دهرامی، مهدی (۱۳۹۰). ادبیات تعلیمی و تربیتی در شاهنامه فردوسی. *پژوهشنامه ادبیات تعلیمی*، ۳ (۱۱)، ۴۱-۵۸. <https://ensani.ir/fa/article/304639>

رایس، تارما تالبوت (۱۳۸۹). *سلاجویان در آسیای کهن* (رقیه بهزادی، مترجم). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

رزاق‌زاده شبستری، سولماز (۱۳۹۸). طبقه‌بندی و تحلیل کارکرد خواب و رویا در داستان‌های حماسی عامیانه. *فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی*، ۲ (۲۰)، ۳۱-۴۹. <https://jnrihs.ir/article-1-187-fa.html>

رضوانیان، قدسیه، و غفوری، عفت‌السادات (۱۳۹۴). تبیین شکاف بین سیاست و اخلاق بر مبنای نظریه ماکیاولی با بررسی پند و اندرز داستان شیر و گاو کلیله و دمنه. *پژوهشنامه ادب تعلیمی*، ۷ (۲۵)، ۴۱-۵۸.

https://journals.iau.ir/article_642469.html

رضی، احمد (۱۳۹۱). کارکردهای تعلیمی ادبیات فارسی، *پژوهشنامه ادب تعلیمی*، ۴ (۱۵)، ۹۷-۱۲۰. <https://sanad.iau.ir/journal/parsadab/Article/657950>

سجادی، جعفر (۱۳۷۰). *فرهنگ اصطلاحات عرفانی*. طهوریه.

غزالی، امام محمد (۱۳۱۵). *نصیحه‌الملوک* (جلال‌الدین همایی، مصحح). چاپخانه مجلس.

فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). *تحلیل انتقادی گفتمان* (فاطمه شایسته‌پیران، مترجم). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- کریستین سن، آرتور (۱۳۸۲). *ایران در زمان ساسانیان* (رشید یاسمی، مترجم). امیرکبیر.
- محمدزاده، مریم (۱۳۹۷). آموزه‌های سیاسی در مدایح سنایی. *تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی*، ۱۰ (۳۸)، ۱۹۰-۱۷۳. https://journals.iau.ir/article_664629.html
- منصوریان سرخگریه، حسین، و تربتی‌نژاد، بهجت (۱۳۹۰). نقد و تحلیل رویا در شاهنامه فردوسی. *پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*، ۳ (۴)، ۹۳-۱۱۲. <https://ensani.ir/fa/article/298768>
- مهاجرانی امیرکلانی، مریم، و شمیسا، سیروس، و دادبه، اصغر (۱۴۰۳). بررسی ابعاد تمثیلی کهن‌الگوی پیر در خردنامه اسکندری. *فصلنامه علمی عرفان اسلامی*، ۲۱ (۸)، ۴۵-۶۳.
- <https://www.doi.org/10.71502/mysticism.2024.1123821>
- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۸). *مخزن‌الاسرار* (حواشی و تعلیقات حسن وحید دستگردی). قطره.
- نوزن، زهرا (۱۳۹۹). شاعران اندرزگوی حاکمان در غرب و شرق، بررسی مقایسه‌ای دیدگاه‌های سعدی و شکسپیر در خصوص صلح و جنگ. *فصلنامه علمی پژوهشی زبان و ادب فارسی*، ۱۲ (۴۵)، ۱۴۰-۱۶۷.
- https://journals.iau.ir/article_680000.html

References

The Holy Qur'an.

- Bakhtin, M. M. (1981). *The dialogic imagination: Four essays (glossary)*. University of Texas Press.
- Christian Sen, A. (2003). *Iran in the Sasanian era* (R. Yasemi, Trans.). Amir Kabir. [In Persian]
- Ebrahimi, M., & HayatDavoudi, F. (2021). A critical discourse analysis of governance in *Siyasatnama* by Khajeh Nezam al-Molk Tusi. *Journal of Persian Literature Research*, 23(48), 1-25. <https://doi.org/10.22103/JLL.2021.15488.2761>. [In Persian]
- Fairclough, N. (2000). *Critical discourse analysis* (F. Shayesteh-Piran, Trans.). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Fairclough, N. (1989). Discourse as social practice. *N. Fairclough, Language and Power*, 17-42.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. N.p.
- Fairclough, N. (1995a). Critical Discourse Analysis. In *The Routledge handbook of discourse analysis* (pp. 11-22). Routledge.
- Fairclough, N. (1995b). *Media discourse*. Edward Arnold.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse* (Vol. 270). Routledge.
- Fairclough, N. (2006). *Language and globalization*. Routledge.
- Fowler, R., Hodge, B., Kress, G., & Trew, T. (1979). *Language and Control*. Routledge.
- Ghazali, I. M. (1936). *Nasihāt al-Muluk* (J. Homayi, Ed.). Majles Printing House. [In Persian]
- Gee, J. P. (2014). *An introduction to discourse analysis: Theory and method*. Routledge.
- Holmes, J. (2013). *An introduction to sociolinguistics (Learning about language)*. Pearson Education, Incorporated
- Khalili Jahantigh, M., & Dehrami, M. (2011). Didactic and educational literature in Ferdowsi's *Shahnameh*. *Didactic Literature Research Journal*, 3(11), 41-58. <https://ensani.ir/fa/article/304639> [In Persian]
- Lambton, A. K. S. (1981). *State and government in medieval Islam*. Routledge.
- Mansourian Sorkhgeriyeh, H., & Torbati-Nejad, B. (2011). Criticism and analysis of dreams in Ferdowsi's *Shahnameh*. *Persian Language and Literature Research*, 3(4), 93-112. <https://ensani.ir/fa/article/298768> [In Persian]
- Mohammadzadeh, M. (2018). Political teachings in Sana'i's panegyrics. *Interpretation and Analysis of Persian Literary Texts*, 10(38), 173-190. https://journals.iau.ir/article_664629.html [In Persian]
- Mohajerani Amirkolani, M., Shamisa, S., & Dadbeh, A. (2024). A study of the allegorical dimensions of the archetype of the Wise Old Man in *Kheradnameh-ye Eskandari*. *Islamic Mysticism Quarterly*, 21(8), 45-63. <https://www.doi.org/10.71502/mysticism.2024.1123821> [In Persian]
- Nozan, Z. (2020). Advisory poets of rulers in East and West: A comparative study of Sa'di's and

- Shakespeare's views on peace and war. *Scientific-Research Quarterly of Persian Language and Literature*, 12(45), 140–166. <https://ensani.ir/fa/article/447644> [In Persian]
- Nezami Ganjavi, E. b. Y. (2009). *Makhzan al-Asrar* (H. Vahid Dastgerdi, Ed.). Qatreh. [In Persian]
- Rezvaniyan, Q., & Ghafoori, A. S. (2015). Explaining the gap between politics and ethics based on Machiavelli's theory: A study of the tale of the Lion and the Ox in Kalila wa Dimna. *Didactic Literature Research Journal*, 7(25), 41–58. https://journals.iau.ir/article_642469.html [In Persian]
- Razaghzadeh Shabestari, S. (2019). Classification and analysis of the function of dreams and visions in popular epic narratives. *Quarterly Journal of New Research in the Humanities*, 2(20), 31-49. <https://jnrihs.ir/article-1-187-fa.html> [In Persian]
- Rice, T. T. (2010). *The Seljuks in Asia Minor* (R. Behzadi, Trans.). Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Razi, A. (2012). Didactic functions of Persian literature. *Didactic Literature Research Journal*, 4(15), 97–120. <https://sanad.iau.ir/journal/parsadab/Article/657950> [In Persian]
- Sajjadi, J. (1991). *A dictionary of mystical terms*. Tahouri. [In Persian]
- VanDijk, T. A. (2008). Van Dijk, T. A. (2011). Discourse, knowledge, power and politics: Towards critical epistemic discourse analysis. In *Critical discourse studies in context and cognition* (pp. 27-64). John Benjamins Publishing Company.
- VanDijk, T. A. (1997). The study of discourse. *Discourse as structure and process*, 1(34), 703-752.